

1

Οι ρίζες της μεταρρυθμιστικής σκέψης στην πολεοδομία: Βρετανία, 19^{ος} αιώνας

Η ευρωπαϊκή πολεοδομία γεννιέται μέσα από τις αντιφάσεις της βιομηχανικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα: οικονομική ευμάρεια, καταγιεστικοί ρυθμοί επιστημονικών και τεχνικών ανακαλύψεων, φιλέρευνο πνεύμα στην προσέγγιση των φυσικών και των κοινωνικών φαινομένων, βαθμιαία επικράτηση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας· αλλά και υπερεργασία για τα μέλη της εργατικής τάξης, κυρίως για τις γυναίκες και τα παιδιά, ημερομίσθια πείνας, συμφορμός, φοβερές συνθήκες υγιεινής και εν γένει απίστευτη αθλιότητα για τους νέους προλετάριους που εποικίζουν τις ταχύτατα αστικοποιούμενες περιοχές. Αν και για τη νέα οικονομική ολιγαρχία οι καταχρήσεις της ελεύθερης αγοράς ήταν κατά κανόνα εντελώς αποδεκτές, εν τούτοις είναι η αμφισβήτηση της νέας τάξης που δίνει το στίγμα του 19^{ου} αιώνα. Η κριτική θα διατυπωθεί από πρωτοπόρους της πολιτικής οικονομίας, όπως ο Τζων Στιούαρτ Μίλλ, θεωρητικούς του ουτοπικού σοσιαλισμού, όπως ο Φουριέ και ο Όουεν, θεμελιωτές της κομμουνιστικής θεωρίας όπως ο Μαρξ και ο Ένγκελς, ιδρυτές σοσιαλιστικών κινήσεων, όπως οι Φαβιανοί Γουέμπ και Σω, αναρχικούς, όπως ο Προυντόν, ο Μπακούνιν και ο Κροπότκιν, καθώς και σφοδρούς πολέμιους του ματεριαλισμού της βιομηχανικής κοινωνίας, όπως ο Καρλάυλ, ο Ράσκιν, ο Μόρρις και ο Θόρω, συνδικαλιστές, χριστιανούς σοσιαλιστές και άλλους¹.

Οι ποικίλες κριτικές της βιομηχανικής επανάστασης επανέρχονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στο πιο φλέγον θέμα για την επιβίωση του κοινωνικού σώματος: την αντιμετώπιση της αθλιότητας στα αστικά κέντρα και τη δημιουργία υγιεινού περιβάλλοντος κατοικίας για τα μέλη της εργατικής τάξης και εν γένει τους πληβείους των πόλεων. Το “ζήτημα της κατοικίας”, όπως ονομάστηκε, αναπόφευκτα συνδέθηκε με ευρύτερους στόχους, όπως την εξομάλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων, την αύξηση του ελεύθερου χρόνου και τη δυνατότητα για ξεκούραση, μόρφωση, κοινωνική επαφή και αξιοπρεπή οικογενειακή ζωή· επίσης, η συζήτηση τροφοδοτήθηκε από πρακτικές απόπειρες άμ-

1. Βλ. για το πλαίσιο εμφάνισης της εκβιομηχάνισης και τις οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της στον Edward McNall Burns (1973: 607-622). Τα πρόσωπα που αναφέρθηκαν κατά χρονολογική σειρά γέννησης είναι: Robert Owen 1771-1858, Charles Fourier 1772-1837, Thomas Carlyle 1795-1881, John Stewart Mill 1806-1873, Pierre Proudhon 1809-1865, Mikhail Bakunin 1814-1876, Henry David Thoreau 1817-1862, Karl Marx 1818-1883, John Ruskin 1819-1900, Friedrich Engels 1820-1895, Piotr Kropotkin 1842-1921, William Morris 1834-1896, George Bernard Shaw 1856-1950, Beatrice Potter-Webb 1858-1943, Sidney Webb 1859-1947. Σχετικά με τη Φαβιανή Εταιρεία, βλ. στο επόμενο κεφάλαιο.

βλυνσης των προβλημάτων και κατά τον τρόπο αυτόν διευρύνθηκε προς πεδία που εντάχθηκαν αργότερα στην πολεοδομία. Το κεφάλαιο αυτό θα εστιαστεί στη Μ. Βρετανία, τη χώρα όπου οι κοινωνικές επιπτώσεις της εκβιομηχάνισης βιώθηκαν στην πιο ακραία τους μορφή, και θα εξετάσει τις πρώτες πραγματοποιήσεις των κινήσεων για το ξεπέραςμα του ζητήματος της κατοικίας: ουτοπικές και άλλες πρότυπες κοινότητες, συγκροτήματα εργατικών κατοικιών σε αστικά κέντρα, καθώς και βιομηχανικούς οικισμούς προορισμένους να στεγάσουν τους εργάτες κοντά σε απομακρυσμένα εργοστάσια. Οι κηπουπόλεις θα προέλθουν από το συγκερασμό των ιδεών που γεννούν οι αλληλοτενόμενες αυτές διαδρομές σε διάστημα κάπου εκατό ετών. Στο μεταίχμιο μεταξύ οράματος και πραγματισμού, θα αντλήσουν από το χώρο της ουτοπίας, αλλά θα προχωρήσουν σε πιο αποτελεσματικά σχήματα υπό τις νέες συνθήκες που φέρνει ο 20^{ος} αιώνας.

2. Οι ιστορικοί διακρίνουν τον βιομηχανικό καπιταλισμό, μεταξύ 1760 και 1860, ή την εποχή “του άνθρακα και του σιδήρου”, από τη διάδοχη εποχή “του ηλεκτρισμού και των μηχανών εσωτερικής καύσης”, όταν πλέον αναπτύσσονται ραγδαία τα νέα μέσα συγκοινωνίας και επικοινωνίας, διαμορφώνονται χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί και παγιώνεται η κυριαρχία της αστικής τάξης και ο σχηματισμός του προλεταριάτου με φουσκούς και ιδεολογικούς όρους. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα η λειτουργία της αγοράς (*laissez faire*) είναι ακόμη απρόσκοπτη, καθώς τα οικονομικά ισχυρότερα στρώματα της αστικής τάξης ανθίστανται σε κάθε κρατική παρέμβαση, με το επιχείρημα ότι έτσι ανακόπτεται η οικονομική πρόοδος (βλ. στον McNall Burns, 1973: 621-631).

3. Στην ύπαιθρο οι αγρότες είχαν μεταβληθεί σε ακτήμονες μετά από μια πολυετή διαδικασία αποκλεισμού τους από τις περιοχές τις οποίες καλλιεργούσαν επί γενεές, και τις οποίες από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα περιέφραζαν οι γαιοκτήμονες με διαδοχικές αποφάσεις του κοινοβουλίου (*enclosure movement*). Βλ. Sharp, 1950: 51-56, 62.

4. Βλ. για περισσότερα στοιχεία στους Μπενέβολο, 1977: 330, Hall, 1976: 23, 26, Sharp, 1950: 70, Gutkind, 1971: 292, 213 και Καρύδη (2006: 101).

5. Βλ. για τα είδη των κατοικιών στον Rodger (1995: 1, 30), ο οποίος παραπέμπει σε μελέτη του H.J. Dyos (1967) για το βικτωριανό Λονδίνο. Στη Σκωτία λόγω διαφορετικού υπολογισμού του φόρου επί της ιδιοκτησίας καθιερώθηκαν τα πολυώροφα κτήρια, όπου κάθε οικογένεια ενοικίαζε ένα ή δύο δωμάτια, με ενσωματωμένο “χώρο μαγειρέματος”. Υπήρχε συνήθως μία τουαλέτα για όλους (τουλάχιστον εκατό ενοίκους) στον πίσω ακάλυπτο χώρο της οικοδομής, χωρίς τρεχούμενο νερό· η εγκατάσταση ύδρευσης γενικεύτηκε μόνο μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (Rodger, 1990: 37, 63, 64).

Η κατοικία της εργατικής τάξης στην Αγγλία

Η ωρίμανση της βιομηχανικής επανάστασης προς τα μέσα του 19^{ου} αιώνα² βρίσκει τα αστικά κέντρα της Αγγλίας σε κατάσταση κρίσης. Στην Αγγλία και την Ουαλλία από το 1801 μέχρι το 1851 ο συνολικός πληθυσμός διπλασιάστηκε, δηλ. από 9 εκατομμύρια περίπου πλησίασε τα 18, ενώ ο αστικός υπερτριπλασιάστηκε, αποτελώντας το 1851 το 54% του συνόλου (Rodger 1995: 7). Η μαζική μετακίνηση κατοίκων από την ύπαιθρο στις αστικές περιοχές, αποτέλεσμα και του αγροτικού ξεριζωμού που προηγήθηκε³, μετέβαλε μικρές επαρχιακές πόλεις σε πολυάνθρωπα κέντρα, όπως το Μάντσεστερ (από 95.000 σε 250.400 κατοίκους) ή τη Γλασκώβη (από 77.000 σε 255.000). Το Λονδίνο, η πρώτη πόλη του κόσμου που ξεπέρασε το εκατομμύριο στις αρχές του 19ου αιώνα, διπλασίασε τον πληθυσμό της μέχρι το 1851 και τον διπλασίασε εκ νέου για να ανεβεί στα τέσσερα εκατομμύρια το 1881. Η πυκνοκατοίκηση, η παντελής έλλειψη κάθε είδους υποδομής και υγιεινής και οι άθλιες συνθήκες εργασίας προκαλούν τις επιδημίες χολέρας το 1832, το 1848 (που ακολουθήθηκε από το διστακτικό νόμο για τη δημόσια υγεία) και το 1866. Εμφανίζονται σε πρωτοφανείς μέχρι τότε αριθμούς ο αλκοολισμός, η πορνεία και το έγκλημα. Ο προσδοκώμενος χρόνος ζωής το 1841 ήταν 41 χρόνια στο σύνολο της χώρας, 26 χρόνια στο Λίβερπουλ και 24 στο Μάντσεστερ⁴.

Στη δεκαετία του 1840 η νέα λέξη “*slum*” (τρώγλη) καθιερώνεται στην Αγγλία. Οι τρώγλες ανήκαν σε τρεις κατηγορίες⁵, τις εξής, αρχίζοντας από τη χειρότερη: α. τα ενοικιαζόμενα δωμάτια, συνήθως με τη μέρα αλλά και για τμήμα της ημέρας (*lodging houses*), τα οποία προσέβαλλαν κάθε έννοια υγιεινής και αξιοπρέπειας, β. τα εντελώς υπόγεια δωμάτια (*cellar dwellings*), με πάτωμα το χώμα και μόνη δίοδο εξαιρισμού τη σκάλα, η οποία δεν έβγαζε πάντα στο δρόμο κατ’ ευθείαν,

αλλά ενίοτε στο χώρο διημέρευσης άλλης οικογένειας στο ισόγειο και γ. τα περιβόητα σπίτια “πλάτη με πλάτη” (back-to-back), που ήταν σειρές μικρών διώροφων κατοικιών σε επαφή προς την πίσω πλευρά και προς τα πλάγια, με ένα δωμάτιο στο ισόγειο και ένα ακόμη στον όροφο. Σε όλες τις περιπτώσεις οι χώροι υγιεινής βρίσκονταν στο εσωτερικό του οικοδομικού τετραγώνου και δεν είχαν τρεχούμενο νερό και αποχέτευση⁶.

Οι περιγραφές του Ένγκελς για τις εργατικές γειτονίες του Μάντσεστερ είναι γνωστές. Λιγότερο γνωστές είναι οι επίσημες αναφορές του Λόρδου Άσλεϋ το 1851, μετά από έρευνα σε ενοικιαζόμενα δωμάτια του Λονδίνου. Αξίζει να αναφερθεί μία από τις πολλές περιπτώσεις που καταγράφηκαν: σε ένα από τα οκτώ δωμάτια ενός σπιτιού, διαστάσεων 3.0 μ. επί 5.5 μ., οι ενοικιαστές που είχαν κοιμηθεί τη νύχτα που προηγήθηκε της έρευνας ήταν 27 άνδρες και γυναίκες, 31 παιδιά και δύο ή τρία σκυλιά. Η έρευνα είχε εντοπίσει σε μία μόνο περιοχή 270 ανάλογα δωμάτια (Tarn, 1973: 13). Φοβερές έως ανατριχιαστικές περιγραφές κατέθεσε και ο κληρικός Α. Μερνς σε έκθεση που έφερε τον εύγλωττο τίτλο *Η πικρή κραυγή του Λονδίνου του περιθωρίου*⁷.

Η οικτρή πραγματικότητα που βίωνε η πλειονότητα των εργατικών πληθυσμών ήταν ο τόπος από όπου ξεπήδησε η μεταρρυθμιστική σκέψη. Μέχρι η πόλη να ανασυνταχθεί και να δημιουργήσει νέους μηχανισμούς μέριμνας για τον πληθυσμό της, πρακτικές πρωτοβουλίες και

Εικ. 1. Τρώγλες στο Λάμπεθ (Lambeth) του Λονδίνου στη δεκαετία του 1860. Οι ένοικοι πετούσαν τα βρωμόνερα στο δρόμο από τα παράθυρα.

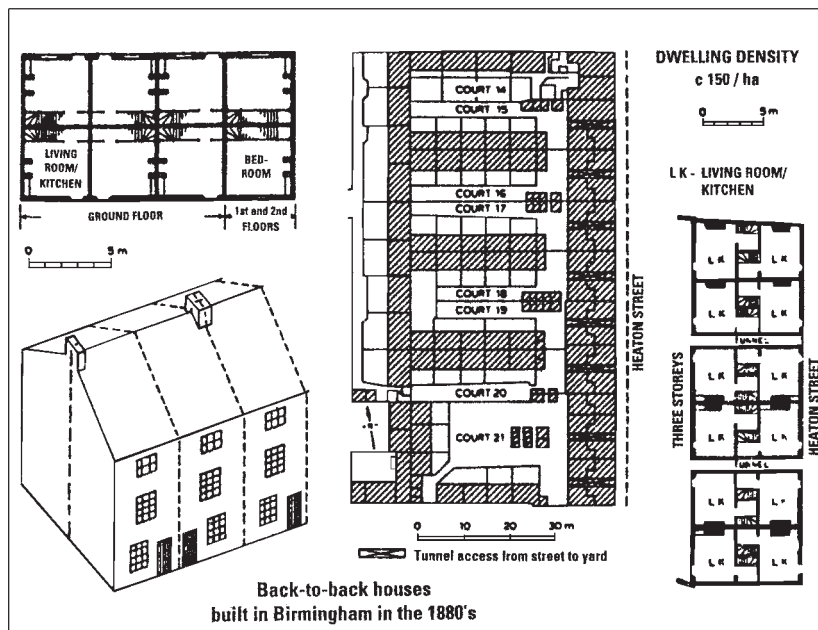
Πηγή: Winter, 1979.

Εικ. 2. Στις βρετανικές πόλεις του 19^{ου} αιώνα το νερό που έφτανε σε δημόσιες βρύσες, δεν ήταν πάντα καθαρό. Η χαρτογράφηση των κρουσμάτων χολέρας από ένα Βρετανό γιατρό στο Σόχο του Λονδίνου το 1854 υπέδειξε ως ένοχο μια τέτοια βρύση (στη φωτογρ.: Λονδίνο, προς το 1900).

Πηγή εικόνας: Winter, 1979.

Πηγή πληροφορίας: Hall, 1976.

Εικ. 3. Αντιπροσωπευτική διάταξη σπιτιών “πλάτη με πλάτη” προς το 1880. Φαίνονται οι τουαλέτες στις εσωτερικές αυλές και οι δίοδοι-τούνελ προς αυτές. Επίσης οι κατόψεις ισογείων και ορόφων. Πυκνότητα κατοικιών: 150 περίπου ανά εκτάριο (δηλ. σε 10 στρέμματα).

Πηγή: Rodger, 1995.

6. Το τρεχούμενο νερό άρχισε να εγκαθίσταται στην Αγγλία από τη δεκαετία του 1870 και γενικεύθηκε μαζί με την αποχέτευση και το γκάζι (για φωτισμό και μαγειρέμα) μετά το 1890 (Rodger, 1995: 63).

7. Andrew Mearns, *The bitter cry of outcast London*. Η έκθεση πρωτοδημοσιεύτηκε το 1883, δημιούργησε σάλο και προκάλεσε νέα λεπτομερή έρευνα (Hall, 1990: 17).

θεωρητικές διατυπώσεις θα προσπαθήσουν να βρουν διεξόδους προς πιο φιλικούς τρόπους ανθρώπινης εγκατάστασης.

Η γη της ουτοπίας

“Πίσω στη γη” ήταν το κάλεσμα που δημιούργησε τις ουτοπικές κοινότητες του 19^{ου} αιώνα στη Βρετανία, προσβλέποντας στο χαμένο παράδεισο. Γη και δουλειά για όλους, καινούρια σπίτια γεμάτα φως, κοινοτική ζωή βασισμένη στη δικαιοσύνη ήταν τα αγαθά που μοίρασαν στους κατοίκους τους οι εναλλακτικές κοινότητες που ιδρύθηκαν από το 1820 μέχρι το 1900. Σύμφωνα με τον ιστορικό Ντένις Χάρντνυ, αυτές που δημιούργησαν ένα είδος κοινωνικής οργάνωσης αμφισβητώντας τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ήταν μόλις 28· όμως οι απόψεις που τις υποστήριζαν, “υφασμένες σ’ έναν ευρύτερο ιστό από ουτοπικές ιδέες”⁸, είχαν πολύ μεγαλύτερο κύκλο πιστών. Οι κατευθύνσεις ήταν ποικίλες:

Οι κοινότητες του ουτοπικού σοσιαλισμού (1821-1843), έξι συνολικά, επιχείρησαν να συστήσουν μια κοινωνία ίσων, άρα ελεύθερων πολιτών. Βασίζονταν στη συνεργασία και όχι στον ανταγωνισμό, προσπαθώντας να πείσουν όχι τόσο με τη θεωρητική ανάλυση των θέσεών τους, αλλά με τη ζωντανή τους παρουσία σε τομείς όπως η συνεταιριστική οργάνωση, η υποστήριξη της φιλελεύθερης εκπαιδευτικής δραστηριότητας, η ενθάρρυνση της γυναικείας χειραφέτησης, η αναζήτηση νέου περιεχομένου στο θεσμό του γάμου κ.ά.

Οι κοινότητες του αγροτικού σοσιαλισμού (1846-1848) βασίστηκαν στο αίτημα των Χαρτιστών να αποσυνδεθεί το δικαίωμα ψήφου από την έγγεια ιδιοκτησία, μέσα στο κλίμα αγανάκτησης και αναταραχής που επικρατούσε τότε στην Αγγλία⁹. Από τις εννέα που ιδρύθηκαν συνολικά (μεγέθους κάπου 125 οικογενειών η κάθε μία), οι πέντε ήταν έργο του ενθουσιώδη ηγέτη των Χαρτιστών Φ. Ο’Κόννορ (Feargus O’Connor, 1794-1855), ο οποίος υποστήριζε τη δημιουργία αγροτικών κοινοτήτων μικροϊδιοκτητών γης (και άρα δικαιουμένων ψήφου...) ως “μια πορεία προς την ελευθερία”, δηλ. “απελευθέρωση από την υποταγή στους γαιοκτήμονες ή τη σκλαβιά του βιομηχανικού συστήματος παραγωγής” (Hardy, 1979: 76). Η πρόοδος του σχεδίου προϋπέθετε εθελοντικές εισφορές και επιλογή των οικιστών με κλήρωση.

Η αντιπαράθεση προς την επίσημη εκκλησία ήταν μια άλλη ισχυρή κινητήρια δύναμη για την ίδρυση οικισμών. Εκτός από τους Κουάκερους¹⁰, θρησκευτικές σχέτες όπως οι Αντβεντιστές (που πίστευαν στη δεύτερη έλευση του Χριστού) και άλλες άγνωστες στην Ελλάδα¹¹ είχαν μια παράδοση μαχητικής αντίστασης από τον 17^ο αιώνα ακόμη, εποχή των θρησκευτικών πολέμων. Στη Μ. Βρετανία πραγματοποιήθηκαν μόλις πέντε μεταξύ 1846 και 1878¹², αλλά στη Β. Αμερι-

8. Η έρευνα του D. Hardy αποτυπώνεται σε δύο βιβλία, το *Alternative Communities in Nineteenth Century England* (1979) και το *Utopian England. Community Experiments 1900-1940* (2000). Από το πρώτο βιβλίο έχουν ληφθεί οι περισσότερες πληροφορίες αυτού του υποκεφαλαίου.

9. Ονομάστηκαν Χαρτιστές (Chartists, 1838-1848) επειδή απαιτούσαν την ψήφιση “Χάρτας του Λαού” για την κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων σύμφωνα με τα αιτήματά τους: καθολικό δικαίωμα ψήφου με κατάργηση της υποχρέωσης των βουλευτών να διαθέτουν περιουσία, ετήσια βουλή, αμοιβή των μελών του κοινοβουλίου και ίσες εκλογικές περιφέρειες (*Cassel’s Dictionary*).

10. Οι Quakers είναι προτεστάντες οι οποίοι απορρίπτουν όλο το εκκλησιαστικό τελετουργικό, τον κλήρο και τα μυστήρια, αρνούνται τον όρκο και παντελώς τη βία και επιδιώκουν να απαλείψουν τη δυστυχία με φιλανθρωπικά έργα (*Επίτομο Λεξικό Ελευθεροδάκτη*). Οι Κουάκεροι υποστήριζαν μεταρρυθμιστικές κινήσεις και χαρακτηρίζονταν από υψηλό επίπεδο ήθους στις καθημερινές τους πρακτικές, επαγγελματικές και άλλες. Στον τομέα της αλληλοβοήθειας η δράση τους συνεχίζεται μέχρι σήμερα και κατά το μεσοπόλεμο έγινε αισθητή και στην Ελλάδα.

11. Rappites, Doukhbors, Amish Mennonites, Amana Society, Anabaptists, Millenarians, Antinomians, Seekers, Ranters, Diggers, Levellers και πολλοί άλλοι.

12. Σ’ αυτές δεν περιλαμβάνονται πέντε προτεσταντικές κοινότητες Μοραβίων (Moravians) δηλ. των εποίκων του 18^{ου} αιώνα, από την υπό Αυστριακή κυριαρχία Μοραβία, ονομαστές για τη θαυμάσια νεοκλασσική αρχιτεκτονική των κτηρίων συλλογικής χρήσης (*Der Volks Brockhaus*, 1961, λήμμα “Brüdergemeine”, και Darley, 1975:78).

κή οι μισοί από όσους οικισμούς ιδρύθηκαν μεταξύ 1800 και 1860 ήταν θρησκευτικού τύπου¹³. Στο παρθένο έδαφος των νέων χωρών η σφιχτή κοινωνική τους οργάνωση λειτουργούσε ως ασπίδα προστασίας απέναντι στις αντιξοότητες της εγκατάστασης.

Οι οκτώ κοινότητες αναρχικών (1895-1899) θέλησαν να απαλλαγούν από τις αλλοτριωτικές επιταγές της κατανάλωσης και την καταπιεστική δύναμη της ανώτερης εξουσίας. Βασίστηκαν κυρίως¹⁴ στα γραπτά είτε του Προυντόν και του Κροπότκιν (η ιδανική κοινωνία θα ακολουθούσε την κατάρρευση του καπιταλισμού) είτε του Τολστόι (η επανάσταση θα ξεκινούσε από την εσωτερική αλλαγή των ανθρώπων, σύμφωνα με τη χριστιανική διδασκαλία¹⁵). Δύο κοινότητες ιδρύθηκαν στην Αγγλία από οπαδούς του Κροπότκιν, οι πλησιέστερες μάλλον προς το ιδεώδες του αναρχισμού, και έξι από οπαδούς του Τολστόι, από τις οποίες μία, η **Γουάιτγουέη** στο Γκλώστερ (Whiteway, Gloucester, 1898) επιβίωσε μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα τουλάχιστον και μάλιστα τα μέλη της κατείχαν τη γη από κοινού.

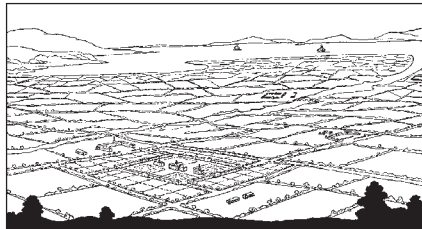
Αν και βραχύβιες και ολιγομελείς, οι κοινότητες απετέλεσαν πηγή ελπίδας για την εργατική τάξη. Τη βαθύτερη επιρροή είχαν σαφώς οι ιδέες του ουτοπικού σοσιαλισμού, φυσική συνέχεια του διαφωτισμού, συνδεδεμένες με τη φιλοσοφική σκέψη στην ηπειρωτική Ευρώπη και την Αμερική. Οι θεωρητικοί ουτοπιστές έκαναν επανειλημμένες απόπειρες να περιγράψουν τους τόπους της ανθρώπινης ευτυχίας. Για την ιδεολογική ταυτότητα και τη συνεισφορά τους υπάρχει εκτενέστατη βιβλιογραφία, πλέον και στα ελληνικά¹⁶. Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνουν απλώς ορισμένες νύξεις, και μόνο για τις θεωρίες που επηρέασαν κατά οποιοδήποτε τρόπο την οικιστική δραστηριότητα.

Μεταξύ αυτών που αποκαλούνται “ουτοπιστές”¹⁷, εκείνος που είχε τη μεγαλύτερη απήχηση στην Αγγλία είναι κατά κοινή παραδοχή ο

Εικ. 4. Ο Ρόμπερτ Όουεν.

Πηγή: Reid, 2000.

Εικ. 5. Σχέδιο της υποδειγματικής πόλης Αρμονία, κατά σχεδιαστική απεικόνιση της πρότασης του Όουεν, η οποία δημοσιεύτηκε το 1817.

Πηγή: Culpin, 1913.

13. Η πληροφορία έχει ληφθεί από τον Hardy (1979: 128). Τρεις υπήρξαν οι σημαντικότερες κατηγορίες κοινοτήτων: των Πιεπιστών (Pietists) γερμανικής προέλευσης, των Σέικερς (Shakers) αγγλικής προέλευσης και των Περφεξιονιστών (Perfectionists) δηλ. Αμερικανών μεθοδιστών (δεν περιλαμβάνονται οι Μορμόνοι, διότι εξελίχθηκαν σε αναγνωρισμένη εκκλησία). Βασισμένες στην κοινοκτημοσύνη, οι κοινότητες έγιναν γνωστές και για τους κανόνες με τους οποίους ρύθμιζαν τις σχέσεις των δύο φύλων, υποστηρίζοντας άλλοτε τις συλλογικές σχέσεις, όπως η Ονείντα (Oneida, στην Πολιτεία της Νέας Υόρκης, κοντά στην ομώνυμη λίμνη), και άλλοτε την αγαμία (Σέικερς). Με το πλαίσιο δημιουργίας και την αρχιτεκτονική τους ασχολείται η D. Hayden στο έργο *Seven American Utopias* (1976). Βλ. και στην *Encyclopaedia of Religion and Ethics* (1908), λήμμα “Communitistic Societies of America”.

14. Δεν αναφέρεται εδώ το τρίτο ρεύμα, ο ιδιότυπος αναρχισμός των Αμερικανών Γουάρεν (Joseph Warren), Έμερσον (Ralph Waldo Emerson, 1803-1882) και Θόρω (βλ. στην αρχική σημ.) που αναζήτησαν την απελευθέρωση στην αγάπη της φύσης, ούτε η επιρροή του Βρετανού αναρχοσοσιαλιστή Κάρπεντερ (Edward Carpenter, 1844-1929), φίλου του Κροπότκιν και του Μόρρις (Hardy, 1979: 127, 170).

15. Ο κόμης Lev Nikolaievitch Tolstoi (1828-1910) αφορίστηκε για τις ιδέες του από την επίσημη εκκλησία και μέχρι το θάνατό του κρατήθηκε ηθελημένα μακριά από αυτήν.

16. Βλ. στην ελληνική γλώσσα: Μαρία-Λουΐζα Μπερνέρι *Περιήγηση στη χώρα της ουτοπίας*, Λοΐσις Μάμφορντ *Η ιστορία των ουτοπιών*, Τερέζ Πακό (Ρακουσι) *Η ουτοπία, ή το παιγνιδεμένο ιδεώδες* και Γουίλιαμ Μόρρις *Νέα από το πουθενά*. Επίσης έχει μεταφραστεί και η *Ουτοπία* του Τόμας Μορ (1516), έργο που εισήγαγε τον όρο αυτόν. Ο Λεονάρντο Μπενέβολο στο βιβλίο *Η κοινωνική προέλευση της σύγχρονης πολεοδομίας* (1977: 211-259) ασχολείται με τη σχέση των ουτοπιστών με την αναδυόμενη πολεοδομία. Εκτός αυτών, βλ. στα έργα των Batchelor (1969), Cherry (1973: 20-31), Hardy (1977: 1-34) και Καρύδη (2006: 105-114).

17. Ο χαρακτηρισμός “ουτοπικός σοσιαλισμός” δόθηκε από τον Ένγκελς στις απόψεις των Σαιν Σιμόν, Φουριέ, Όουεν και άλλων, για να γίνει η διάκριση μεταξύ αυτού και του επιστημονικού σοσιαλισμού τον οποίο εκπροσωπούσε η κομμουνιστική θεωρία. Έκτοτε, ο όρος “ουτοπία” έχει αποδοθεί σε ποικίλα και εντελώς ανομοιογενή έργα. Ως ενδεικτικό παράδειγμα αρκεί το ότι διάφοροι μελετητές έχουν κατατάξει και τον μαρξισμό-λενινισμό στις ουτοπίες, όπως ο Πακό (Ρακουσι, 1998: 19) και η Μπερνέρι (1999: 295).

Εικ. 6. Το κεντρικό κατάστημα του Συνεταιρισμού των Δικαίων Πρωτοπόρων της Ροττοντέηλ, που άνοιξε το 1867 στην οδό Toad Lane (το πρώτο, του 1844, είναι σήμερα μουσείο του κινήματος).

Πηγή: Holyoake, 1907, από το δικτυακό τόπο του Αρχείου του Συνεταιριστικού Κινήματος στη Ροττοντέηλ, <http://archive.co-op.ac.uk/pioneers.htm>.

Όουεν (Robert Owen 1771-1858). Η κινητοποίησή του για τη δημιουργία νέων κοινοτήτων, προορισμένων να σχηματίσουν πυρήνες ανθρώπινης αλληλεγγύης, ήταν συνεπής με την ακλόνητη πεποίθησή του ότι το άμεσο περιβάλλον ενός ατόμου διαμορφώνει το χαρακτήρα του, άρα και την κοινωνική του συνείδηση. Ο Όουεν, άνθρωπος της πράξης, εκτός από την επιχειρηματική του δραστηριότητα (την οποία θα γνωρίσουμε στη συνέχεια) μελέτησε με κάθε λεπτομέρεια ένα δίκτυο νέων συνεταιριστικών κοινοτήτων μικρού μεγέθους (300-2.000 ατόμων) και προσπάθησε να κάνει την αρχή ιδρύοντας τρεις νέες κοινότητες στη χώρα του (σε Αγγλία, Σκωτία, Ιρλανδία) και μία στη Β. Αμερική το 1825 (New Harmony). Τα πειράματα απέτυχαν και προκάλεσαν τεράστια οικονομική ζημία στον Όουεν, χωρίς όμως να τον αποθαρρύνουν. Εξ ίσου δεν αποθαρρύνονταν και οι οπαδοί του, οργανωμένοι σε σώμα από νωρίς, οι οποίοι ίδρυσαν δύο από τις πρώτες εναλλακτικές κοινότητες που αναφέρθηκαν (το 1821 και 1826 αντίστοιχα). Στις απόψεις του Όουεν βασίστηκε το 1844 η σύσταση της Εταιρείας των Δικαίων Πρωτοπόρων της Ροττοντέηλ, εργατούπολης με παραγωγή βαμβακερών (Rochdale Society of Equitable Pioneers). Ο πρώτος αυτός, και ιδιαίτερα επιτυχής, καταναλωτικός συνεταιρισμός στον κόσμο, προμήθευε και διέθετε καταναλωτικά αγαθά σε λογικές τιμές σε όλους, μοιράζοντας τα κέρδη στα μέλη του. Οι αρχές λειτουργίας του ήταν ελεύθερη αποδοχή νέων μελών, δημοκρατικός έλεγχος, όχι πολιτικές ή θρησκευτικές διακρίσεις, επιμόρφωση κ.ά.¹⁸

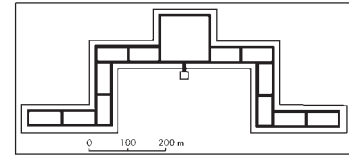
Οι τρεις σημαντικοί Γάλλοι διανοητές, που θα αναφερθούν στη συνέχεια, εντάσσονται στο κλίμα που δημιούργησε η αστική επανάσταση του 1789. Ο κόμης Σαιν Σιμόν (Claude Henri de Rouvroy, comte de Saint-Simon 1760-1825), που βίωσε νέος τη γαλλική επανάσταση, διακήρυξε επιγραμματικά ότι *“η εργασία θα αναγνωριστεί ως η μοναδική πηγή πλούτου και ο παρασιτισμός των αριστοκρατών, των εισοδηματιών, των εκ γενετής αντιπαραγωγικών θα μπει στο μουσείο των ιστορικών αξιοθέατων”* (Raquiot, 1998: 44). Την πίστη αυτή, μαζί με τον πόθο για δημιουργικές πρωτοβουλίες μεγάλης κλίμακας, μετέδωσαν οι οπαδοί του όχι μόνο στη Γαλλία, αλλά και στην Ευρώπη, την Ασία, τη Λατινική Αμερική και τη μετεπαναστατική Ελλάδα, με συγκεκριμένες προτάσεις για κατασκευή έργων υποδομής και ίδρυση αποικιών-εστιών εκσυγχρονισμού, αγροτικού ή βιομηχανικού χαρακτήρα¹⁹. Οι προτάσεις του Φουριέ (Charles François Marie Fourier 1772-1837), αυτού του λαϊκής προέλευσης στοχαστή που συχνά μοιάζει πολύ σύγχρονος, μπορούν ίσως να συνοψιστούν στην πεποίθησή του για την ιδιαιτερότητα των ατόμων, που αποκαλύπτεται μόνο με τη χαρά της — μη καταναγκαστικής — εργασίας. Η πρότασή του για την οργάνωση της κοινωνίας σε συνεταιριστικές ομάδες των 1600-1800 κατοίκων (σε μεγάλα κτήρια, τα Φαλανστέρια, Phalanstères), είχε μεγάλη απήχηση στην Αμερική, όπου οι οπαδοί του ίδρυσαν περί

18. Πηγή: Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα (λήμμα “Συνεταιρισμός”). Στην ελληνική βιβλιογραφία του μεσοπολέμου η εταιρεία ονομάζεται “Οι Έντιμοι (ή Δίκαιοι) Σκαπανείς της Ροχδάλης”.

19. Βλ. για την πολιτεία του Σαιν Σιμόν και των οπαδών του, εκτός από τα βιβλία που αναφέρθηκαν προηγουμένως, και στους Λάππα, 1985, Μπενέβολο, 1977: 227-229 και Μοσκόφ, 1972: 173-195 και 200-213. Περισσότερα για την Ελλάδα στο ημερολόγιο του σαινιμονιστή G. d' Eichthal που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1886 (για την ελληνική έκδοση, βλ. Εϊχτάλ, 1974).

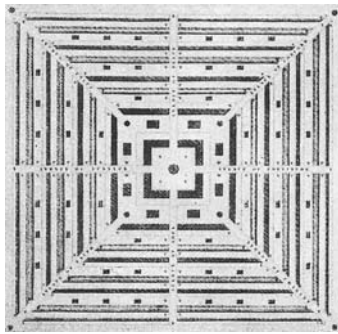
τις 30 κοινότητες μεταξύ 1841 και 1859, όπως τη Μπρουκ Φαρμ (Brook Farm), εστία των διανοουμένων της Βοστώνης. Τέλος, από τον Καμπέ (Etienne Cabet 1788-1856), δραστηριοποιημένο στα γεγονότα του 1848 στο Παρίσι, ιδρύθηκε η βραχύβια κοινότητα Ικαρία στο Τέξας. Οπαδοί του συνέχισαν τις προσπάθειες μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα.

Οι τρεις επόμενες ουτοπίες επεξεργάζονται περισσότερο την ιδέα της κοινής ιδιοκτησίας της γης. Η Χριστιανική Κοινοπολιτεία του Βρετανού Μόργκαν, οπαδού του Όουεν (John Minter Morgan, 1782-1854), δημοσιοποιήθηκε με το ομώνυμο βιβλίο το 1850 και υποστηρίχθηκε από ομάδα κληρικών, οι οποίοι πίστευαν, όπως και ο ίδιος,

Εικ. 7. Σχηματική κάτοψη του Φαλανστερίου του Φουριέ, σύμφωνα με περιγραφή του 1841. Με παχιά γραμμή υποδηλώνονται οι εσωτερικοί “δρόμοι” προς τα διαμερίσματα (ενηλίκων, παιδιών) και την αίθουσα συγκεντρώσεων. Υπήρχαν επίσης ξενώνες κ.ά.

Πηγή: Μπενέβολο, 1977.

Εικ. 8, 9. Κάτοψη και προοπτικό σχέδιο της πρότασης του Τζέιμς Σιλκ Μπάκιγχαμ για τη νέα πόλη Βικτωρία.

Πηγή: Stewart, 1964.

ότι στην κοινωνία της ελεύθερης αγοράς “ο ανταγωνισμός είναι ένα είδος εμφυλίου πολέμου” (Ashworth, 1954: 123). Ο Μόργκαν προσπάθησε να ιδρύσει στην Αγγλία αυτόνομες αγροτικές κοινότητες υποδειγματικής παιδείας και κοινωνικής οργάνωσης, των οποίων τα μέλη θα κατείχαν τη γη με χρονομίσθωση μεγάλης διάρκειας. Ιδεολογικά συγγενική, η ουτοπική πόλη Βικτωρία του εκκεντρικού Βρετανού επιχειρηματία Μπάκιγχαμ (James Silk Buckingham 1786-1866), περιγράφεται στο βιβλίο *Εθνικά δεινά και πρακτικές θεραπείες* (1849): έχει 10.000 κατοίκους και καλλιεργήσιμη γη 4.000 εκταρίων²⁰, η οποία ανήκει στους κατοίκους-μέλη εταιρείας περιορισμένης ευθύνης. Ανεξιθρησκεία, ελεύθερη εκπαίδευση μέχρι τα 15 χρόνια, δωρεάν υγεία και κατάργηση της παιδικής εργασίας, αποχέτευση και χώροι υγιεινής σε κάθε σπίτι προηγούνται της εποχής τους, αν και, βέβαια, στην απαγόρευση του καπνού και του αλκοόλ η πόλη είναι παιδί του 19^{ου} αιώ-

20. Ένα εκτάριο έχει εμβαδόν 10.000 τ.μ. (100 επί 100 μέτρα), ή 10 στρέμματα.

Εικ. 10. Ο Γουίλλιαμ Μόρρις.

Πηγή: Parry, 1996.

να. Κατά ανάλογο τρόπο, η Βοστώνη του έτους 2000, δημιούργημα του Αμερικανού Μπέλλαμυ από τη Νέα Αγγλία (Edward Bellamy 1850-1898), έχει εξαφανίσει όλα τα προβλήματα που απασχολούν την αμερικανική κοινωνία, επιστρατεύοντας την τεχνολογική πρόοδο και ένα χριστιανικό κομμουνιστικό καθεστώς που έχει εθνικοποιήσει τη γη, τους εθνικούς πόρους και τη βιομηχανία. Το βιβλίο *Κυττώντας προς τα πίσω* (1888), στο οποίο συμβαίνουν όλα αυτά, μεταφράστηκε σε έξι γλώσσες και προκάλεσε τη δημιουργία “εθνικιστικών” συλλόγων, οι οποίοι εργάζονταν για την εθνικοποίηση της βιομηχανίας και τη δημιουργία συνεταιριστικών αποικιών.

Τέλος, για το περιεχόμενο των ανθρώπινων οικήσεων, ο Βρετανός Μόρρις (William Morris 1834-1896) δημοσίευσε το βιβλίο *Νέα από το πουθενά* το 1890²¹, ένα όραμα μιας κομμουνιστικής κοινωνίας βασισμένο σε εικόνες της μεσαιωνικής Αγγλίας· ωστόσο, πολύ μεγαλύτερη επιρροή άσκησε ο ίδιος, με την συνολική του πολυσχιδή δραστηριότητα. Μαρξιστής και στρατευμένος συγγραφέας, σχεδιαστής και καλλιτέχνης με ουμανιστική άποψη για τον προορισμό της τέχνης, κατασκευαστής με ευρεία γκάμα δεξιοτήτων, δραστήριος επιχειρηματίας και πολιτικός ακτιβιστής, ήταν πρώτα απ’ όλα, όπως το τοποθετεί ο Μάμφορντ (1998: 115), “ένας τεχνίτης που ήξερε πως ήταν η βιομηχανική πόλη πριν την καταστρέψει το βιομηχανικό σύστημα” και αναδείχτηκε σε σημαίνον στέλεχος της Κίνησης για την Καλλιτεχνική Παραγωγή²². Πλήρης γνώση των υλικών και της πρακτικής δουλειάς, μελέτη των μορφών και της ιστορίας τους και πολιτική στρατευση ήταν τα μέσα με τα οποία δινόταν στην καλλιτεχνική δημιουρ-

21. Οι τίτλοι των βιβλίων στο πρωτότυπο, κατά σειρά αναφοράς: *Christian Commonwealth* του Μόργκαν, *National Evils and Practical Remedies* του Μπάκιγχαμ, *Looking Backwards* του Μπέλλαμυ, *News from Nowhere* του Μόρρις.

22. Arts and Crafts Movement: κίνηση υπέρ της επιστροφής σε πρωβιομηχανικές μεθόδους παραγωγής, η οποία συνδέθηκε μέσω του Μόρρις και του κριτικού της τέχνης Τζών Ράσκιν (John Ruskin) με το μεταρρυθμιστικό κίνημα, επιδιώκοντας να αντιμετωπίσει με την παιδεία των μαζών την υποβάθμιση του αισθητικών αξιών που χαρακτήριζε το περιβάλλον της βιομηχανικής πόλης. Για τον Μόρρις βλ. στους Crease (1966: 147-150), Hardy (1979: 170) και στο *William Morris*, σε επιμ. της L. Parry (1996). Για την Κίνηση, βλ. στο A. Cumming, W. Kaplan, *The Arts and Crafts Movement* (1991).

Εικ. 11. Εξώφυλλο και πρώτη σελίδα του βιβλίου του Μόρρις *Νέα από το Πουθενά*, στην έκδοση του 1892 από τον οίκο Kelmscott Press.

Πηγή: Parry, 1996.

γία ο Μόρρις. Το μήνυμα που κληροδότησε δεν άφησε ανεπηρέαστη την κατοικία αλλά και την πόλη.

Οι υποδειγματικές κοινότητες και η αναζήτηση της μορφής

Σύμφωνα με μια διατύπωση ίσως σχηματική, οι μεταρρυθμιστικές ιδέες στην πολεοδομία κινούνται γύρω από δύο άξονες, τη θεμελίωση της δικαιοσύνης και την αναζήτηση της ομορφιάς (Cherry, 1973: 9). Αν οι εναλλακτικές κοινότητες που αναφέρθηκαν, βραχύβιες ή με αβεβαιότητα ως προς τη μελλοντική τους πορεία, δεν ασχολήθηκαν ως επί το πλείστο με τη μορφή των κτηρίων, μια άλλη κατηγορία οικισμών πραγματοποιημένη σε συνθήκες ασφάλειας ξεχωρίζει ακριβώς γι' αυτό. Πρόκειται για τα χωριά που ιδρύθηκαν από πάτρωνα κάποιου κύρους.

Τριακόσιους περίπου “οικισμούς με όραμα, κοινωνικό ή αρχιτεκτονικό”, που δημιουργήθηκαν στις Βρετανικές Νήσους μεταξύ των μέσων του 18^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, εντοπίζει η Τζίλλιαν Ντάρλεϋ. Μέσα στον αριθμό αυτόν, όπου περιλαμβάνονται κοινότητες που αναφέρθηκαν ήδη (όπως των οπαδών του Τολστόϊ ή των Μοραβών), καθώς

Εικ. 12, 13. Δύο από τις κατοικίες του “ιδιωτικού χωριού” Μπλαίτζ Χάμιλετ στο Μπρίστολ. Σχεδιάστηκαν από τον Τζων Νας (1811).

και γνωστοί πρότυποι βιομηχανικοί οικισμοί που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια, υπάρχουν τουλάχιστον 70 παντελώς άγνωστοι οικισμοί, χτισμένοι από γαιοκτήμονες για το προσωπικό τους, και άλλοι ένδεκα από εργοστασιάρχες (από τους οποίους αρκετοί ήταν Κουάκεροι). Αυτά τα “ιδιωτικά χωριά” προνοούσαν για τη στέγαση των ατόμων, παρέχοντας παράλληλα σχολείο, μικρές κατοικίες για ηλικιωμένους, βιβλιοθήκη, λέσχη ανδρών ή “Ινστιτούτο”, παμπ, καταστήματα, χώρους αθλητισμού και άλλα.

Αυτό που ξαφνιάζει είναι το υψηλό κατασκευαστικό και αρχιτεκτονικό επίπεδο των οικισμών, από τους οποίους πολλοί απασχόλησαν αρχιτέκτονες και μάλιστα διακεκριμένους, όπως τους Πάξτον,

23. Ο Sir Joseph Paxton (1801-1865) ήταν ο αρχιτέκτων του περίφημου “Κρυστάλλινου Παλατιού” (Crystal Palace), της πρωτοποριακής κατασκευής από σίδερο και γυαλί μήκους 548 μέτρων που στέγασε την πρώτη στον κόσμο Διεθνή Βιομηχανική Έκθεση του 1851 στο Λονδίνο (International Industrial Exhibition). Ο Sir George Gilbert Scott (1811-1878), οπαδός της αναβίωσης του γοθικού στυλ σχεδίασε πάμπολλους ναούς, αλλά και κοσμικά κτήρια, όπως τον σταθμό St. Pancras στο Λονδίνο. Ο κατά πολύ νεώτερος Charles Francis Annesley Voysey (1857-1941) σχεδίασε θαυμάσια λιτά κτήρια κατοικίας επηρεασμένος από την Κίνηση για την Καλλιτεχνική Παραγωγή.

Εικ. 14, 15. Το συγκρότημα Γουέλ Κώρτ, του Εδιμβούργου (1883-1886). Εσωτερική αυλή και όψη από το ποτάμι. Το κτήριο με τους γωνιακούς πυργίσκους εκατέρωθεν, στεγάζει το χώρο συναντήσεων της κοινότητας. Αρχιτέκτων Σ. Μίτσελ (Sydney Mitchell).

Η φωτογραφία 15 είναι της Α. Γερόλυμπου.

24. Ο John Nash, (1752-1835), αρχιτέκτων με αναθέσεις από τη βασιλική αυλή, έγινε πασίγνωστος στη συνέχεια για το σχεδιασμό της Regent Street, που ήταν το μόνο πρόγραμμα μεγάλης κλίμακας στο Λονδίνο του 19^{ου} αιώνα. Παράλληλα είχε την τάση να σχεδιάζει κτήρια-μνιαιούρες, όπως σπίτια για αγελάδες ή σκύλους, εξοχικά περίπτερα κ.ά. (Tempel, 1976). Οι πληροφορίες στο κείμενο προέρχονται από τους Stern, 1981: 15, Summerson, 1939, Darley, 1975: 143.

25. Γεωργιανή (Georgian) είναι η αρχιτεκτονική του 18^{ου} αιώνα, στη διάρκεια του οποίου κατείχαν το βασιλικό θρόνο διαρκώς Γεώργιοι, από τον πρώτο μέχρι τον τέταρτο (1714-1830). Η γεωργιανή είναι κατά βάση νεοκλασική αρχιτεκτονική, απλούστερη όμως, κυρίως προκειμένου για κτήρια μικρού μεγέθους. Οι κατοικίες έχουν συνήθως στιβαρές επίπεδες όψεις από τούβλο, με ωραίες αναλογίες και νεοκλασικά διακοσμητικά στοιχεία γύρω από τα ανοίγματα και την είσοδο. Εκτιμώνται πολύ στη Μ. Βρετανία. Τα ονόματα των προαστίων: The Paragon, στο Blackheath, Greenwich, και Calthorp, στο Edgebaston, σήμερα τμήμα του Birmingham.

Σκοτ, ή Βούζε²³. Ξεχωρίζει ανάμεσά τους το **Μπλαίτζ Χάμλετ** (Blaise Hamlet), οκτώ χιλιόμετρα έξω από το Μπρίστολ, η επιτομή του ειδυλλιακού (picturesque) και λόγω αυτού πρότυπο για οικισμούς εντός και εκτός Μ. Βρετανίας. Χτίστηκε το 1811 από τον Χάρφορντ (John S. Harford), Κουάκερο τραπεζίτη, για να στεγάσει ηλικιωμένους υπηρέτες του υποστατικού του, και σχεδιάστηκε από τον Τζων Νας, έναν από τους πιο αναγνωρισμένους αρχιτέκτονες της εποχής²⁴. Ο Νας δημιούργησε γύρω από μια ευρύχωρη αυλή δέκα κατοικίες σε εννέα διαφορετικά κτίσματα από πέτρα, με στέγη από κεραμίδι ή άχυρο και χαριτωμένες λεπτομέρειες. Αντίστοιχο παράδειγμα, προσαρμοσμένο στην απαίτηση για υψηλά κτήρια είναι το συγκρότημα **Γουέλ Κώρτ** (Well Court), που χτίστηκε το 1883 - 1886 στο χωριό Ντην Βίλλατζ (Dean Village) στην άκρη του Εδιμβούργου, ως προσφορά στην κοινότητα από τοπικό παράγοντα (Gifford, 1984: 397). Τα τετραώροφα πέτρινα κτήρια διαμερισμάτων και το “σπίτι της κοινότητας” περιβάλλουν μια κοινή αυλή που ανοίγει προς το ποτάμι. Διάσπαρτοι σε όλη τη χώρα και προβεβλημένοι, λόγω της θέσης των ιδιοκτητών, οι νέοι οικισμοί δημιουργούσαν με την ποιότητά τους ένα συλλογικό προηγούμενο γνώσης και αισθητικής παιδείας.

Η αναζήτηση του ωραίου προωθήθηκε και από μια άλλη κατηγορία οικισμών στην εξοχή, των προαστίων κοντά στο σιδηροδρομικό δίκτυο για τα μέλη της μεγαλοαστικής βικτωριανής τάξης. Δύο από αυτά, το **Πάραγκον** του Γκρίνουιτς (1795) και το **Κάλθορπ** της ομώνυμης οικογένειας στο Μπέρμιγχαμ (1810), επιβλητικά σύνολα γεωργιανής αρχιτεκτονικής²⁵ είναι αντιπροσωπευτικά εντός αρχιτεκτονικού ύφους που επρόκειτο να βασιλέψει μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Όπως παρατηρεί ο Σαρπ, οι δημιουργοί του 18^{ου} αιώνα “*δεν ήξεραν τι σημαίνει προάστιο με τη σύγχρονη σημασία της λέξης, ένα νόθο κατασκεύασμα ανάμεσα στην πόλη και την εξοχή. Ένα προάστιο ήταν στα πε-*

Εικ. 16. Το Πάραγκον, στο Γκρίνουιτς του Λονδίνου (1795). Αρχιτέκτων Μ. Σέρλ (Michael Searle).

Εικ. 17. Κατοικία του προαστίου Κάλθορπ στο Μπέρμιγχαμ (αρχές 19^{ου} αιώνα).

ρίχωρα της πόλης, αλλά παρ' όλα αυτά τμήμα της, περήφανα και ξεκάθαρα αστικό²⁶.

Στο τέλος του 19^{ου} αιώνα η δραματική αλλαγή στην κοινή αντίληψη περί της πόλης υπαγορεύει όχι μόνο τη γενικευμένη απομάκρυνση από αυτήν, αλλά και μια χειρονομία αποκήρυξης των συμβόλων της. Από το 1876 χιτίζεται το ιδιωτικό προάστιο **Μπέντφορντ Παρκ** (Bedford Park) σε γη 10 περίπου εκταρίων, στο Τσίσικ (Chiswick) του δυτικού Λονδίνου, κοντά στο σταθμό του σιδηροδρόμου Turnham Green. Δύο είναι οι νεωτερισμοί στο προάστιο αυτό: η προσπάθεια να αποτελέσει ένα είδος αυτόνομης κοινότητας (με ορισμένα δημόσια κτήρια) και η αρχιτεκτονική του. Το σχέδιό του δεν έχει κάτι το ξε-

26. Thomas Sharp, *English Panorama*, 1950, σελ. 61 (πρώτη έκδοση 1936). Για το Πάραγκον βλ. στον Stern, 1981: 14 και για το Κάλθορπ στους Whitehand, Carr, 1999: 77. Για το Λονδίνο και τα πρώτα προάστια του βλ. στον Girouard, 1986: 271-284.

Εικ. 18. Το σχέδιο του Μπέντφορντ Παρκ, όπως αποτυπώθηκε το 1896. Αρχιτέκτων Μ. Άνταμς (Maurice B. Adams).

Πηγή: Creese, 1966.

Εικ. 19, 20, 21. Κατοικίες του Μπέντφορντ Παρκ. Αρχιτέκτων Ρ. Ν. Σω.

χωριστό, πιθανώς διότι δεσμεύτηκε από την πρόθεση να διατηρηθούν τα δέντρα που υπήρχαν, αλλά οι κατοικίες σχεδιάστηκαν από τον αρχιτέκτονα P. N. Σω σε στυλ “της βασίλισσας Άννας”²⁷ (κατ’ άλλους μετα-αναγεννησιακό), με χρήση κόκκινου τούβλου, λευκών συρόμενων παραθύρων κ.α. Σε μια εποχή που η παραφθορά του κλασσικού με τα κακέκτυπα των ανάγλυφων διακοσμητικών μοτίβων κυριαρχούσε στα εργολαβικά συγκροτήματα για το μέσο κοινό, ο Σω δημιούργησε το πρότυπο του ρωμαντικού οικισμού για γενιές αρχιτεκτόνων και τεχνιτών²⁸.

“Φιλανθρωπία πέντε τοις εκατό”

Μια διαφορετική κατηγορία κτηρίων που θα επηρεάσει την πρακτική της παροχής κατοικίας είναι τα συγκροτήματα που χτίστηκαν για να στεγάσουν με αποδεκτό τρόπο εργατικά και μικροαστικά στρώματα. Η σημασία τους έγκειται στους θεσμικούς και άλλους μηχανισμούς που κινητοποιήσαν και στο ότι αποτέλεσαν ένα πεδίο πειραματισμών για κατοικίες περιορισμένων μέσων, αλλά όχι περιορισμένης αρχιτεκτονικής αξίας.

Μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, το πρόβλημα των ακατάλληλων κατοικιών αναδείχθηκε σε ζήτημα αιχμής για την κοινή γνώμη, προκαλώντας τη στράτευση προσωπικοτήτων με δύναμη και κύρος²⁹, καθώς και την εμφάνιση πρωτοβουλιακών οργανώσεων που έστησαν πρωτότυπα δίκτυα αυτοβοήθειας. Οι οργανώσεις καθοδηγούσαν τους ενδιαφερόμενους, συγκέντρωναν χρήματα για τη δημιουργία χώρων πρασίνου σε συμφορημένες περιοχές, ασκούσαν πιέσεις για ευνοϊκή νομοθεσία, οργάνωναν ομάδες υποστήριξης των αιτημάτων των λαϊκών τάξεων κ.ά. Από τους πρωτοπόρους σε όλες αυτές τις δραστηριότητες ήταν η Οκτάβια Χίλλ³⁰. Πρωτοβουλιακή υπήρξε επίσης αρχικά, και αυτό έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, η κατασκευή νέων υγιεινών κατοικιών για τα εργατικά στρώματα. Το πρώτο σχετικό συγκρότημα σε αστική περιοχή της Αγγλίας ήταν δύο διώροφα επιμήκη κτήρια με μαιζονέτες³¹ και διαμερίσματα για 23 οικογένειες και 32 μόνες γυναίκες, τα οποία χτίστηκαν το 1844 στο Λονδίνο, από την Εταιρεία Βελτίωσης των Συνθηκών των Εργατικών Τάξεων (Society for Improving the Conditions of the Labouring Classes). Μικρή (;) λεπτομέρεια: η Εταιρεία είχε μεγάλες δυσκολίες στην εξεύρεση οικοπέδου, διότι η ανέγερση ενός “πτωχοκομείου” θα μείωνε την αξία των γύρω ιδιοκτησιών. Το κτήριο σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα Χ. Ρόμπερτς και, όπως παρατηρεί ο Ταρν, “ήταν η πρώτη φορά που ένας αρχιτέκτων διέθεσε τις δεξιότητές του για ένα τόσο ταπεινό σκοπό”³².

Διάφορες μη κερδοσκοπικές εταιρείες κατασκευής εργατικών κατοικιών ιδρύθηκαν μετά τον πρώτο Νόμο για τη Δημόσια Υγεία του

27. Queen Anne, η τελευταία των Stuart, βασίλεψε το 1702-1714. Η αρχιτεκτονική με το όνομα αυτό αν και θυμίζει την εποχή των Τυδώρ (με το χαρακτηριστικό εμφανή ξύλινο σκελετό) και τον 17^ο αιώνα, διαφέρει σε ορισμένες λεπτομέρειες.

28. Οι πληροφορίες είναι από τον Tarn (1973: 155). Σύμφωνα με τους ιστορικούς της αρχιτεκτονικής, ο Richard Norman Shaw (1831-1912) συγκαταλέγεται στους αρχιτέκτονες της Κίνησης για την Καλλιτεχνική Παραγωγή με πληθωρική δραστηριότητα αν και όχι τόσο αυθεντικό αποτέλεσμα. Στο Μπέντφορντ Παρκ ένα κτήριο σχεδίασε και ο Α. Βούζε.

29. Μεταξύ αυτών πιο δραστήριοι υπήρξαν ο Τσάντγουικ (Edwin Chadwick, 1800-1890) και ο Λόρδος Άσλεϊ, δηλ. ο 7^{ος} κατά σειράν Λόρδος Σάφτσομπουρν (Anthony Ashley Cooper, 7th Earl of Shaftesbury, 1801-1886). Για τον τελευταίο, η ολόψυχη αφοσίωσή του στη σύσταση μηχανισμών πρόνοιας σε συνδυασμό με την υψηλή κοινωνική του θέση έχει χαρακτηριστεί “από τις πιο παράξενες περιπτώσεις σε όλη την αγγλική ιστορία” (Tarn, 1973: 12).

30. Η Octavia Hill, (1838-1912) είναι ίσως περισσότερο γνωστή για την ίδρυση του National Trust για την προστασία των περιοχών φυσικού κάλλους και ιστορικού ενδιαφέροντος (1895). Η οργάνωση για τη βελτίωση των κατοικιών, στην οποία πρωτοστάτησε μαζί με τις αδερφές της, λειτουργήσε από το 1864 για σαράντα περίπου χρόνια (Ashworth, 1954: 87) και βρήκε μιμητές στη Γερμανία, όπου ιδρύθηκε το 1888 ο σύνδεσμος Frauenverein Octavia Hill (Bullock, Read, 1981: 82).

31. Η λέξη “maisonette” σημαίνει στα αγγλικά διώροφο διαμέρισμα.

32. John Nelson Tarn, *Five per cent philanthropy*, 1973: 16. Όλες οι πληροφορίες του υποκεφαλαίου έχουν ληφθεί από τη διεξοδική αυτή μελέτη, εκτός αν δηλώνεται διαφορετικά (σελίδες 58, 83, 152, 154). Ο αρχιτέκτων Henry Roberts έγινε στη συνέχεια γνωστός από τέσσερις εργατικές κατοικίες που κατασκευάστηκαν κατά τα σχέδιά του στη Διεθνή Βιομηχανική Έκθεση του Λονδίνου το 1851. Βλ. στο βιβλίο της Άννυς Βρυχέα (2003: 91).

Εικ. 22. Το συγκρότημα Πίμποντι Σκουαίρ (με εσωτερικές αυλές-πλατείες, squares), στο Γολιγκτον του Λονδίνου (Greenman Str.-Essex Rd., 1865). Αρχιτέκτων Χ. Ντάρμπισαίρ (Henry Darbishire).

1848. Από αυτές, τρεις ξεχωρίζουν για τη δραστηριότητά τους και την οικονομική τους επιφάνεια: η Εταιρεία Πίμποντυ από το 1862, η Εταιρεία Βελτιωμένων Βιομηχανικών Κατοικιών από το 1863 και η Εταιρεία Κατοικιών για Τεχνίτες, Εργάτες και το Κοινό από το 1867³³. Όταν ολοκληρώθηκε το πρώτο δημοτικό συγκρότημα εργατικών κατοικιών μόλις το 1895, οι τρεις αυτές επιχειρήσεις είχαν παραδώσει αντίστοιχα 5.100, 5.350 και 6.500 κατοικίες, οι δύο πρώτες διαμερίσματα σε πολυώροφα κτήρια εντελώς αστικής μορφολογίας. Πάγιος τρόπος λειτουργίας των εταιρειών ήταν η συγκέντρωση ενός αρχικού κεφαλαίου και στη συνέχεια η έκδοση μετοχών, σύμφωνα με το ανώτατο επιτρεπόμενο κεφάλαιο. Οι επιχειρήσεις υπόσχονταν στους μετόχους τους μερίσματα όχι μεγαλύτερα από το 5% του κεφαλαίου που είχαν επενδύσει, ένα νούμερο δηλαδή συχνά χαμηλότερο από το επιτόκιο των τραπεζών, εξ ου και το όνομα “φιλανθρωπία πέντε τοις εκατό” με το οποίο έγιναν γνωστές. Σε περίπτωση αποτυχίας (και υπήρξαν τέτοιες) το μερίσμα έπεφτε και η εταιρεία αντιμετώπιζε προβλήματα ρευστότητας.

Οι μη κερδοσκοπικές εταιρείες έπρεπε να σταθμίζουν διαρκώς τις

33. Στα αγγλικά, αντίστοιχα: Peabody Trust, Improved Industrial Dwellings Company και Artisans, Labourers and General Dwellings Company (βλ. στους Tarn, 1975: 44 και Reid, 2000: 34). Η πρώτη ιδρύθηκε από τον Αμερικανό George Peabody (1795-1869) και λειτουργεί ακόμη, με εντελώς σύγχρονη λογική, παρέχοντας οικονομικές κατοικίες με κοινωνικά κριτήρια (βλ. <http://www.peabody.org.uk>). Η Εταιρεία Artisans, κτλ. ιδρύθηκε από τον Ωστεν (William Austin, γενν. 1804) έναν αναλάβητο εργάτη και υποστηρίχθηκε πολύ ενεργά από τον Λόρδο Σάφτομπουρ που αναφέρθηκε ήδη. Σήμερα είναι μια τεράστια εμπορική επιχείρηση (Artisans Centenary, σελ. 1, 9).

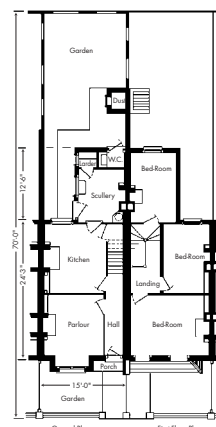

Εικ. 23, 24. Το συγκρότημα Πίμποντι Σκουαίρ, στην οδό Queen Caroline, στο Hammersmith του Λονδίνου, χτισμένο πιθανώς στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Τα διαμερίσματα διατάσσονται εκατέρωθεν του κεντρικού κλιμακοστασίου, πράγμα που δίνει μικρές διαστάσεις στις κτιριακές μονάδες και ευελιξία στη σύνθεσή τους. Προ το 1870 η επικρατούσα διάταξη κατά μήκος ενός διαδρόμου προσπέλασης παρήγαγε κτίρια με πολύ μεγάλο πλάτος και μονότονες όψεις.

αποφάσεις τους, ώστε να κάνουν φθηνές αγορές γης (αλλά όχι σε πολύ απομακρυσμένες θέσεις διότι τότε το κόστος της μεταφοράς με το σιδηρόδρομο αντιστάθμιζε τη χαμηλή τιμή του ενοικίου), και πολύ προσεκτική διαχείριση των κεφαλαίων, ισορροπώντας διαρκώς ανάμεσα στους διακηρυγμένους στόχους της καλής εργατικής κατοικίας

και τις οικονομικές δυνατότητες των μελλοντικών ενοικιαστών, ώστε να απορροφηθούν τα διαμερίσματα και να ικανοποιηθούν οι μέτοχοι. Με τη δραστηριότητά τους έδιναν διέξοδο σε μικροαποταμιευτές, οι οποίοι δεν μπορούσαν να ασχοληθούν με οικοδομικές επιχειρήσεις (υποχρεωτικά μεγάλης κλίμακας), αλλά και σε ενοικιαστές από λαϊκά στρώματα που διαφορετικά δεν θα είχαν άλλη εναλλακτική λύση από τους κερδοσκόπους εργολάβους ή ιδιοκτήτες ακινήτων, οι οποίοι δεν είχαν αναστολές στο να διαθέτουν άθλια καταλύματα. Η λειτουργία τους διευκολύνθηκε από το Νόμο για τη Δημόσια Υγεία του 1875 (Public Health Act) και τον συνακόλουθο νόμο για την κατοικία, ο οποίος έδωσε αρμοδιότητα στους Δήμους να κατεδαφίζουν περιοχές με ακατάλληλες κατοικίες, να αγοράζουν τη γη και να την πουλούν στη συνέχεια σε μη κερδοσκοπικές επιχειρήσεις για τη στέγαση των πρώην ενοίκων³⁴. Όμως, οι υψηλές πυκνότητες που προέκυπταν δεν ικανοποιούσαν τους οπαδούς της υγιεινής κατοικίας³⁵.

Οι προσπάθειες που δημιούργησαν τομή είναι εκείνες που θέλησαν να στεγάσουν τους εργάτες σε αστικές μονοκατοικίες με κήπο (έστω και του τύπου terraced houses δηλ. σε επαφή προς τα πλάγια όρια) οι οποίες κατά παράδοση εξυπηρετούσαν μια γκάμα μεσαίων στρωμάτων. Για να πραγματοποιηθεί αυτό απαιτήθηκε η επέκταση των μέσων μαζικής μεταφοράς προς την περίμετρο των αστικών κέντρων³⁶, όπου υπήρχε φθηνότερη γη. Τέσσερις οικισμοί της Εταιρείας Κατοικιών για Τεχνίτες, Εργάτες και το Κοινό χτίστηκαν σχεδόν εξ ολοκλήρου με μονοκατοικίες που σχημάτιζαν οικοδομικά τετράγωνα. Από αυτούς πιο αξιόλογος μορφολογικά είναι το **Λιάμ Κορτ**, με

Εικ. 25. Κατοικία στο Σάφτσομπουρν Παρκ. Κάτοψη ισογείου και ορόφου (διαστάσεις οικοπέδου 4,57 επί 21,32 μ., εμβαδόν 97,43 τ.μ., εμβαδόν κατοικίας και στους δύο ορόφους 90 τ.μ.).

Πηγή: *Artisans Centenary, 1867-1967*.

34. Αυτό άρχισε με το νόμο για τις εργατικές κατοικίες του 1868 (Artisans' and Labourers' Dwellings Act ή αλλιώς Torrens Act από το όνομα του υπουργού που τον εισηγήθηκε), και διευρύνθηκε με τον αντίστοιχο νόμο του 1875 (Artisans' and Labourers' Dwellings Improvement Act ή Cross Act), ο οποίος πάντως δεν προέβλεπε οικονομική ενίσχυση των Δήμων στη δραστηριότητα αυτή.

35. Συγκεκριμένα στο Λονδίνο στεγάστηκαν από μη κερδοσκοπικές εταιρείες (την Πίμποντ κυρίως) κάπου 28.000 άτομα στα 17 περίπου εκτάρια (170 στρέμματα) που εκκαθαρίστηκαν, άρα με καθαρή πυκνότητα της τάξεως των 1.650 ατόμων στο εκτάριο (Tarn, 1973: 83-84). Ας σημειωθεί σε παρένθεση ότι τόσο πάνω-κάτω είναι σήμερα η καθαρή πυκνότητα κατοίκων στα περισσότερα οικοδομικά τετράγωνα κατοικίας στο ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης, πιστεύω και της Αθήνας.

36. Το δίκτυο σιδηροδρόμων του Λονδίνου δημιουργήθηκε μετά τη λειτουργία της πρώτης ατμάμαξας της Αγγλίας το 1825. Το 1863 εγκαινιάστηκε η πρώτη στον κόσμο ατμοκίνητη γραμμή του μετρό και το 1870 το τραμ (που ηλεκτροδοτήθηκαν αντιστοίχως το 1890 και το 1899). Κατά τις επεκτάσεις των τραμ, τα εισιτήρια ήταν προσεκτικά υπολογισμένα, έτσι ώστε τα έξοδα μετακίνησης να μην δημιουργούν αντικίνητρα στην εγκατάσταση στα προάστια (Hall, 1976: 22, 32 και Rodger, 1990: 39, 50). Για τη δημιουργία του μετρό βλ. στους Μπαρμπούλο, Μπαλιτά (2004: 18-41) και για το Λονδίνο συνολικά στην κεφάλαιη μονογραφία του M. Hebbert (1998).

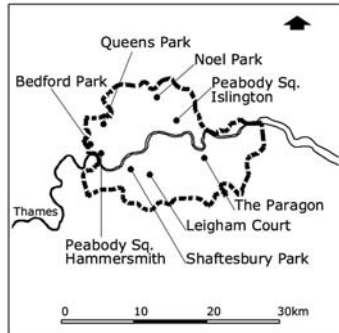
Εικ. 26. Ο Γουίλλιαμ Όστεν, εργάτης, ιδρυτής της Εταιρείας (φθηνών) Κατοικιών για Τεχνίτες, Εργάτες και το Κοινό (Artisans, Labourers, and General Dwellings Company).

Πηγή: *Artisans Centenary, 1867-1967*.

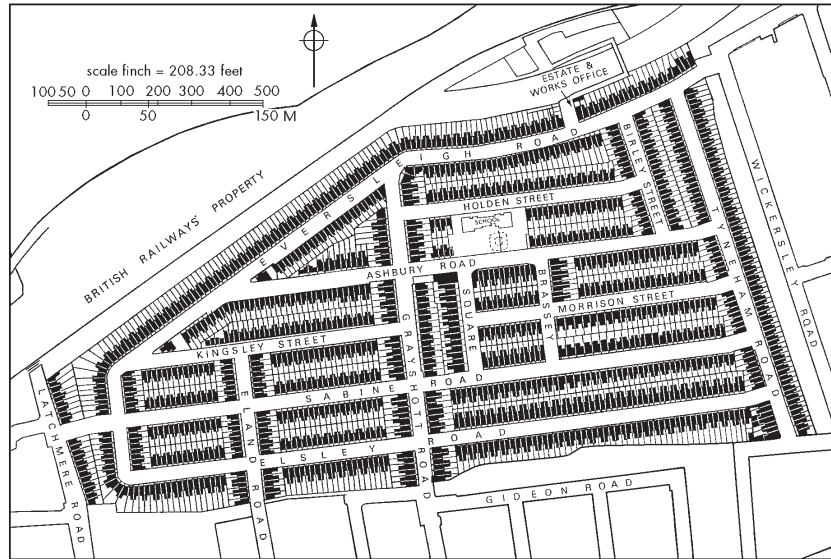
Εικ. 27. Ο Λόρδος Σάφτσομπουρν, μεγάλος υποστηρικτής της Εταιρείας Κατοικιών για Τεχνίτες, Εργάτες και το Κοινό. Το όνομά του δόθηκε στο πρώτο της μεγάλο συγκρότημα.

Πηγή: *Artisans Centenary, 1867-1967*.

Εικ. 28. Τα όρια του Δήμου του Λονδίνου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και οι θέσεις των οικισμών που εξετάστηκαν.

Σχεδίαση από τη Χρύσα Αλαφοστέργιου.

Εικ. 29. Το συγκρότημα Σάφτσομπουρν Παρκ (1872). Σ' αυτό και στα υπόλοιπα έργα της Εταιρείας που αναφέρονται αρχιτέκτων ήταν ο αυτοδίδακτος P. Ωστεν.

Πηγή: *Artisans Centenary, 1867-1967*.

37. Τα συγκροτήματα Shaftesbury Park στο Clapham, Queens Park στο Chelsea, Noel Park στο Hornsey και Leigham Court στο Streatham (1872, 1874, 1882, 1889), όλα κοντά σε σταθμούς του αστικού σιδηροδρομικού δικτύου, βρισκόταν στα όρια της τότε πυκνοκατοικημένης περιοχής που εκτεινόταν (1851) σε ακτίνα 5 χλμ. από τον κεντρικό σιδηροδρομικό σταθμό Charing Cross (Hebbert, 1998: 37) είχαν συνολική έκταση 115 εκτάρια και περιείχαν 3804 κατοικίες, από τις οποίες 3247 μονοκατοικίες (*Artisans Centenary, 1867-1967*). Στο σχεδιασμό τους συνεργάστηκε με το Δήμο του Λονδίνου μέχρι το 1877 ο αυτοδίδακτος αρχιτέκτων P. Ωστεν (Robert Austin, απλή συνωνυμία με τον ιδρυτή της εταιρείας).

38. Μετά το 1875, οι κανονισμοί που εγκρίθηκαν από το Υπουργείο Τοπικής Αυτοδιοίκησης για να υιοθετηθούν από τους Δήμους προέβλεπαν ελάχιστες αποστάσεις από τα πίσω όρια των οικοπέδων 4,5, 6,1 και 7,5 μ. για κτήρια ύψους 4,5, 7,5 και 10,6 μ. αντίστοιχα. (Δεν μπορεί να μην παρατηρήσω μελαγχολικά ότι στην ανοικοδόμηση του κέντρου της Θεσσαλονίκης στη δεκαετία του 1960 οι αποστάσεις των πενταώροφων έως επταώροφων οικοδομών από τα πίσω όρια ήταν γύρω στα 3 μέτρα, ενώ στα πιο κεντρικά οικοδομικά τετράγωνα χιζόταν ολόκληρο το οικόπεδο στο ισόγειο).

καταστήματα στην κεντρική αρτηρία και κατοικίες υψηλής στάθμης, αλλά και οι υπόλοιποι διαθέτουν σχετική ποικιλία κατοίσεων και όψεων, ειδική διαμόρφωση των γωνιακών κτηρίων και νεογοτθικές λεπτομέρειες στην πρόσοψη³⁷. Οι αντίστοιχες εργολαβικές κατασκευές, εφαρμόζοντας επίσης τον δημοφιλή τύπο της μονοκατοικίας στους “δρόμους των κανονισμών” (bye-law streets)³⁸, άλλοτε τηρούσαν απλώς τις επιταγές του νόμου για τις ελάχιστες απαιτούμενες αποστάσεις μεταξύ των κτηρίων, καθιλώνοντας τα υπόλοιπα στο απόλυτο μίνιμουμ, και άλλοτε παραφόρτωναν τις προσόψεις των κτηρίων με “πλούσιο” διάκοσμο, κατά παραφθορά δύο κυρίως ιδιωμάτων, του κλασικιστικού και του ειδυλλιακού-αγροτικού.

Δύο ακόμη κατηγορίες καλών και οικονομικών κατοικιών θα πρέπει να αναφερθούν, οι οικισμοί των σιδηροδρομικών (από το 1840 και μετά) και οι συνεταιριστικοί προς το τέλος του αιώνα. Οι Εταιρείες Συνεταιριστών-Κατοίκων (Co-partnership Tenant Societies) έχιζαν κατοικίες για τα μέλη τους (στα οποία έδιναν και μερίδιο στα κέρδη) στην περιφέρεια της πόλης, όπου η γη ήταν φθηνή. Η αστική κοινότητα στην ύπαιθρο (*urbs in rure*), για την οποία η επαφή με τη φύση λειτουργούσε ως κολυμβήθρα του Σιλβάμ, δεν θα αργούσε να κατακτήσει τους αστικούς πληθυσμούς. Για να μετατραπεί σε επεξεργασμένη εναλλακτική λύση, απαιτήθηκε ακόμη μία πρακτική πρόταση που έθετε εκ νέου το ζήτημα της κατοικίας στην ολότητά του, ενώ εκ παραλλήλου αποτελούσε γνήσιο τέκνο της Βρετανικής κοινωνικής πραγματικότητας.